

ԳԱՌՆԻԻ ՎԱՂ ԲՐՈՆՋԵԴԱՐՅԱՆ ԲՆԱԿԱՏԵՂԻՄ

Գառնիի գյուղի հարավ-արևմտյան մասում, Գեղամա լեռների ստորոտում, Աղատ գետի ափին զանվող բարձրագույն հոսանքից առաջացած պաշտպանված գեղատեսիլ խոր ձորերով, դարեր շարունակ հարատևել է իր ընտանիքով:

Ամրոցում կատարված պեղումների միջոցով պարզվում է, որ այն բնակելի է եղել սկսած մթա III հազարամյակից մինչև ուշ միջնադարը ներառյալ:

Անտիկ շրջանում կանգնեցված հզոր պարիսպը իր ներսում ամփոփում է մոտ երեք հեկտար արածություն: Հենց այստեղ էլ դանվում է Գառնիի մթա III հազարամյակի վաղ բրոնզեդարյան բնակավայրը, որի հետքերը հայտնաբերվել են պեղումների հենց սկզբնական տարիներին, ամրոցի տարրեր մասերում՝ կենտրոնական մասում, հեթանոսական տաճարից ոչ հեռու ամրոցի պարսպի տակ՝ արտերը հատվածներում (նկ. 1):

1949—1951 թթ. վաղ բրոնզեդարյան շերտի պեղումները կատարել են հնագետներ Զ. Մարտիրոսյանը և Ս. Սարգսյանը:

Պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել են զարդարուն և անզարդ խեցեղեն՝ վաղ բրոնզեդարին ընդհանուր կիսազնգած կանթերով, օջախների հենակներ, օբսիդանյա և կալծքաքարի գործիքներ, բրոնզե մանգաղ, ոսկրե հերմերներ, իրիկի գլուխներ, ազորիքներ և այլն¹:

Նրկուից-երկը ասարվա պեղումների ընթացքում բնակարանների լավ պահպանված հետքեր չեն հայտնաբերվել, սակայն տեղ-տեղ երևան են եկել անմշակ քարերով կառուցված հիմքերի մնացորդներ²:

1953—1960 թթ. պեղվում էին Գառնիի ամրոցի դերազանցապես վերին, այն է՝ միջնադարյան և անտիկ շերտերը, ուստի ավելի վաղ դարաշրջանների նյութերի գյուտերը եղել են սահմանափակ:

Սկսած 1960 թվականից ստորին շերտերի պեղումները և ուսումնասիրությունը արշավախմբի պետ Բ. Ն. Առաքելյանը հանձնարարեց մեզ:

Պեղումների միջոցով պարզվեց, որ մթա III հազարամյակում Գառնիի ամրոցի ամբողջ արածությունը զբաղեցրել է վաղ բրոնզեդարյան մի բնակատեղի՝ շրջափակված անմշակ ժայռաքարերով կառուցված կիկլոպյան պարսպով, որի հետքերը հայտնաբերվեցին ինչպես անտիկ շրջանի պարսպի տակ, այնպես էլ պարսպից ներս:

¹ Б. Н. Аракелян, Гарни, I, Результаты раскопок 1949—1950, стр. 22—26.

² Նույն տեղում:

Զգալի տրդյունքներ տվեցին հաակասկս Լրկրորդ տեղամասի (ամրոցի կենտրոնական մաս) պեղումները:

Չնայած Գառնիի ամրոցի ստորին շերտերը սաստիկ վնասված են՝ վերին շերտերում կառուցումներ կտտարկելու հնտեանքով, սակայն մեղ հաջողվեց սաանալ վաղ բրոնզեդարյան մշակույթի շերտագրական հնատքքրական մի պաակեր:

Երկրորդ տեղամասի 18 ժ և 18, 19 ի քառակուսիները պեղելիս, գետնի մակերեսից մոտ 1,3 մ խորության վրա սկսվեց վաղ բրոնզեդարյան շերտը: Այս շերտում 18 ի քառակուսու մեջ բացվեցին III հաղարամյակի կլոր կացարանի քարե հիմքերը, որոնք պահպանվել էին միայն ընակարանի հյուսիսարևմտյան հոսովածում (նկ. 2, 3):

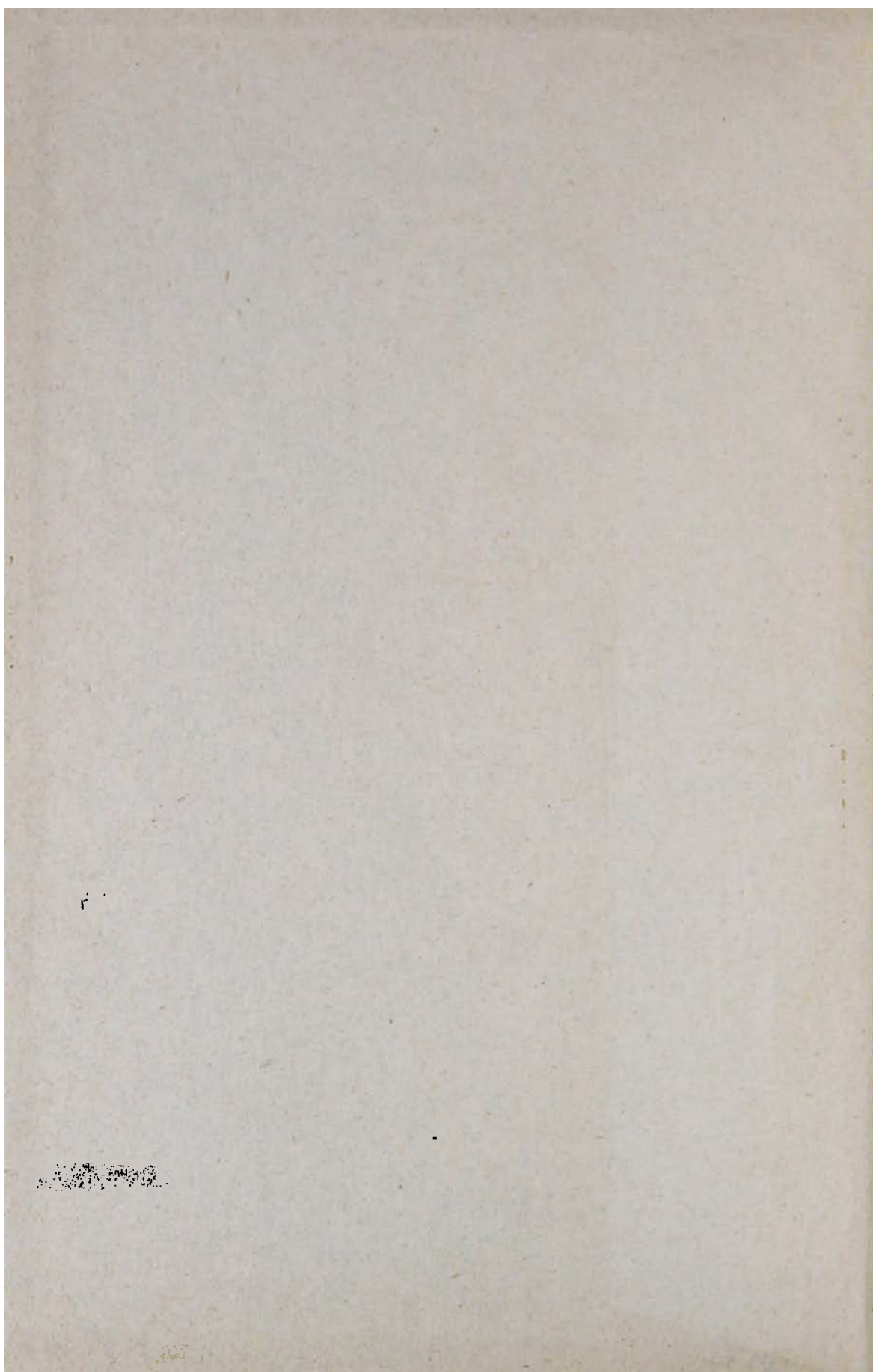
Նկ. 3. Գառնիի կլոր կացարանը:

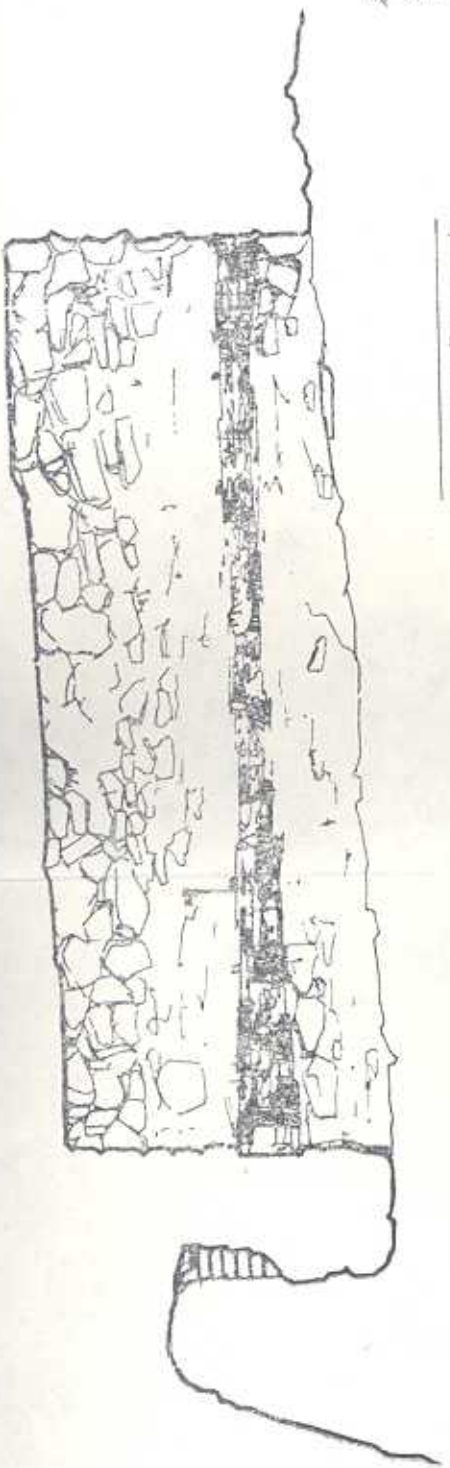
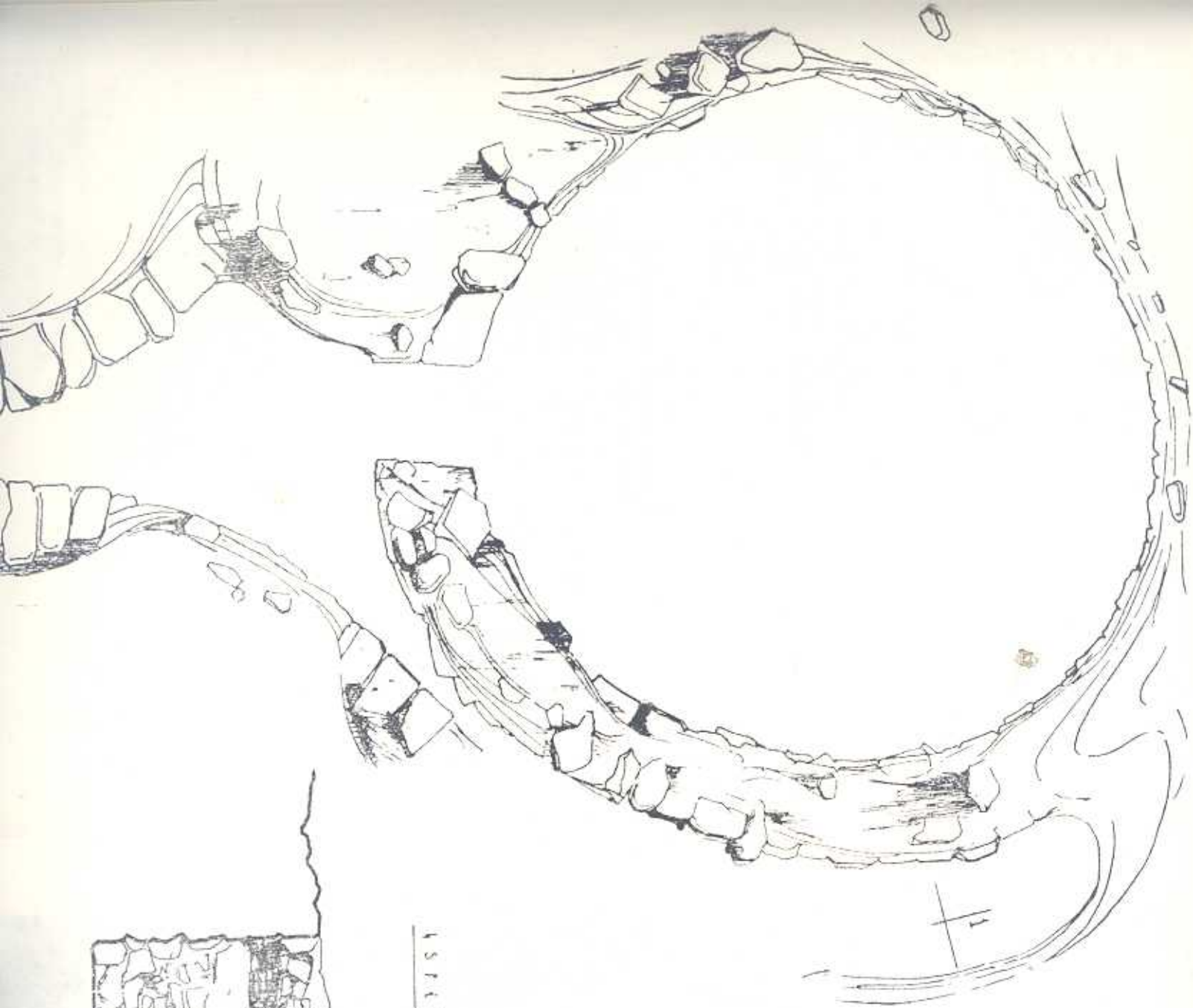
Կլոր կացարանի հիմքերը կառուցված են միջին մեծության անմշակ քարերով, որոնցից երկու շարքն է պահպանվել, կաղմելով 0,6 մ լայնությամբ և 0,5 մ բարձրությամբ հիմնապար: Կացարանի քարե հիմքերը ղրսից և ներսից կավածեփ են:

Հյուսիսային ծայրում, որակղ պաան ընդհատվում է, վերին քարերի վրա պահպանվել էին հում աղյուսի շարվածքներ: Պեղման ընթացքում հում աղյուսների ռազմաթիվ ըեկորներ հայտնարերվեցին և՛ կացարանի ներսում, և՛ նրանից դուրս պասի տակ: Պահպանված ամրողչական հում աղյուսների չափերն են՝ 26×20×10 սմ:

Այսպիսով կացարանի քարե հիմքերի վրա շարված են եռեւ հում աղյուսե պատերը, որոնք ժամանակի ընթացքում քայքայվել, փլվել են: Կացարանի պահպանված հիմքով կարելի է վերականգնել նրա տրամագիծը, որը կազմում է 6, 7 մ:

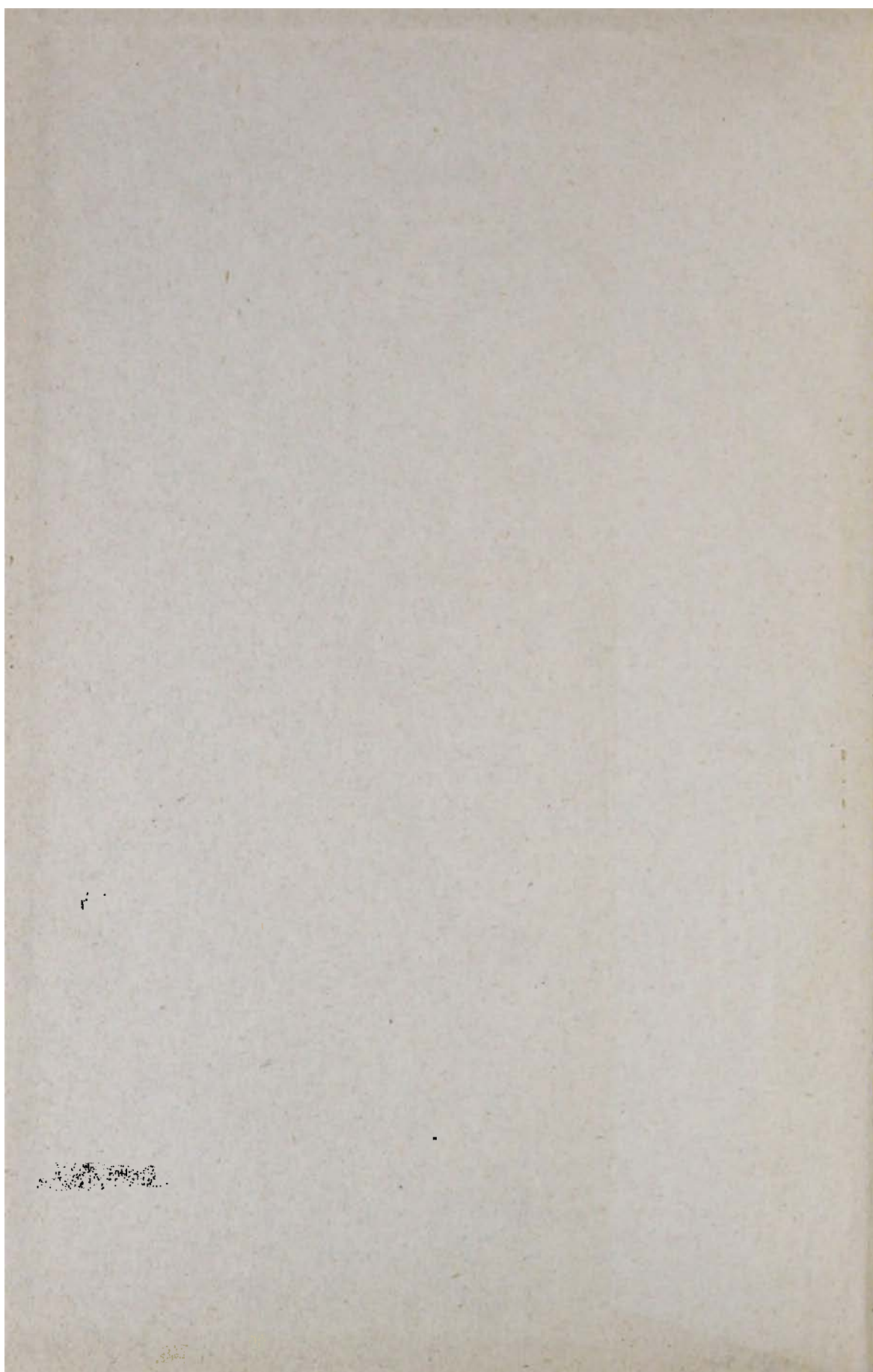

1-1

Գ Ս Ռ Ն Ի
 Կ Լ Ս Բ Կ Ս Ս Ս Ս Ս
 Կ Ս Ս Ս Ս Ս Ս Ս Ս Ս

Պատի հարավային և արևելյան հասվածք ավերված էր, հավանաբար մոտոքն էլ տյոգ հասվածում է եղել: Կավով ծեփված հատակին, որը նույն-
պես ուժեղ խտխտված էր և միայն տեղ-տեղ էր պահպանվել, հայանաբեր-
վեցին վաղ բրոնզեդարյան մշակույթին բնորոշ իրեր՝ քարե սանդղկոթեր,
կոկիչներ, օբսիդաքարե դանակներ, իլիկի գլուխ (նկ. 4), ոսկրե հերուններ
(նկ. 5, № 2234/116), մանկական սալի անիվ (նկ. 6),
հասարակ, անփալլ վարդագուլն մակերեսով խեցեղեն,
ինչպես նաև սև փալեցրած եփսղնդաձև կանթերով
և սևիկեֆ-ներճկված պարուրաձև զարդերով խեցեղեն,
ոչախի հենակներ և մանր ու խոշոր եղջերավոր կեն-
դանիների ոսկորներ:

Նկ. 4. Իլիկի գլուխ:

Զգալի թվով իրեր հայտնաբերվեցին նաև կացարանից դուրս՝ հյու-
սիսային և արևմտյան հասվածներում, որոնց մեջ բնորոշ են՝ օջախի պալ-
տաձև հենակի իր միջին մասի մարդակերպ ելուստով (Նկ. XVI, № 2234/108),
ձիու ոտքի ոսկրից պատրաստված աշխաանքային գործիքը (նկ. 7, № 2234/
106), շեկ գուլնի հասարակ կտվածանի մասը, ուռուցիկ փորին ձվաձև կանթ
№ 2234/1016), սև փալեցված քրեդանի և այլ խեցիների բեկորները, զար-
դարված կլոր ձվաձև փոսիկներով (նկ. 8, № 2234/101) և այլն: Պատա-
հական չէ. որ կացարանի ներսում և դրսում հայտնաբերվեցին նաև կենդա-
նիների ոսկորներ և մեծ քանակությամբ հում աղյուսների բեկորներ:

Կլոր կացարանի հատակից ցած, դետնի մակերևույթից մոտավորապես
1,8 մ խորությամբ վրա, թե՛ դրսի և թե՛ ներսի կողմում առաժվում էր մի
մոխրաշերտ, որի հաստությունը 0,3—0,4 մ էր: Մոխրաշերտն ավարտվում էր
նույնպես կավե հասակով, որը հատկապես լավ էր պահպանվել կացարանից
դուրս՝ նրա հյուսիս-արևմտյան անկյունում, 18 ժ քառակուսու մեջ: Այս
մասում կլոր կացարանի պատը դրսից հատում էր եռաշար հում աղյուսով մի
լարվածք, որը դարձյալ ավերվել էր: Անշուշտ մենք այսպեղ ունենք վաղ
բրոնզեդարյան մշակույթի երկրորդ շերտը, որն այս հասվածում լայն հո-
րիզոն չի ընդգրկում: Չնայած այս մասում մենք հնարավորություն չունե-
ցանք ընդարձակ պեղումներ ծավալելու, սակայն մոխրաշերտում հայտնա-
բերված իրերը մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում: Խեցեղենն ունի րա-
վականին դեղեցիկ ձևեր, հարուստ ուլիկեֆ, ներճկված և դժային զարդա-
նախշեր (նկ. 9, 10, 11, 12, 74):

Զարդարուն խեցեղենի առանձին նմուշների ներսում պահպանվել են մե-
տաղի մնացորդներ և մետաղի խարամ (նկ. 30—32, № 2234/136, 137):
Խեցեղենի շատ կտորներ կրակի մեջ լինելու հեռանքով ալրվել, չորացել
են, արաքին փայլը կորցրել: Ամենայն հավանականությամբ այս կավա-
մանները ժամանակին օդադործվել են որպես կթխաններ, կամ մետաղա-
դործի արհեստանոցում նման ինչ-որ նպատակի են ծառայել:

Նույն տեղում հայտնաբերվեցին քառանկյունաձև և ձվաձև չեղաքարեր
ոնցքով (նկ. 6), մի խումբ, տարբեր մեծության հատած կոնի ձևի, թեթև,
կրակից այրված վարդագուլն չեղաքարեր (նկ. 33, № 2234/124): Նրանց ինչ
լինելը դեռևս դժվար է որոշել, սակայն, հավանաբար, նրանք որոշ դեր են
կատարել ձուլման պրոցեսում:

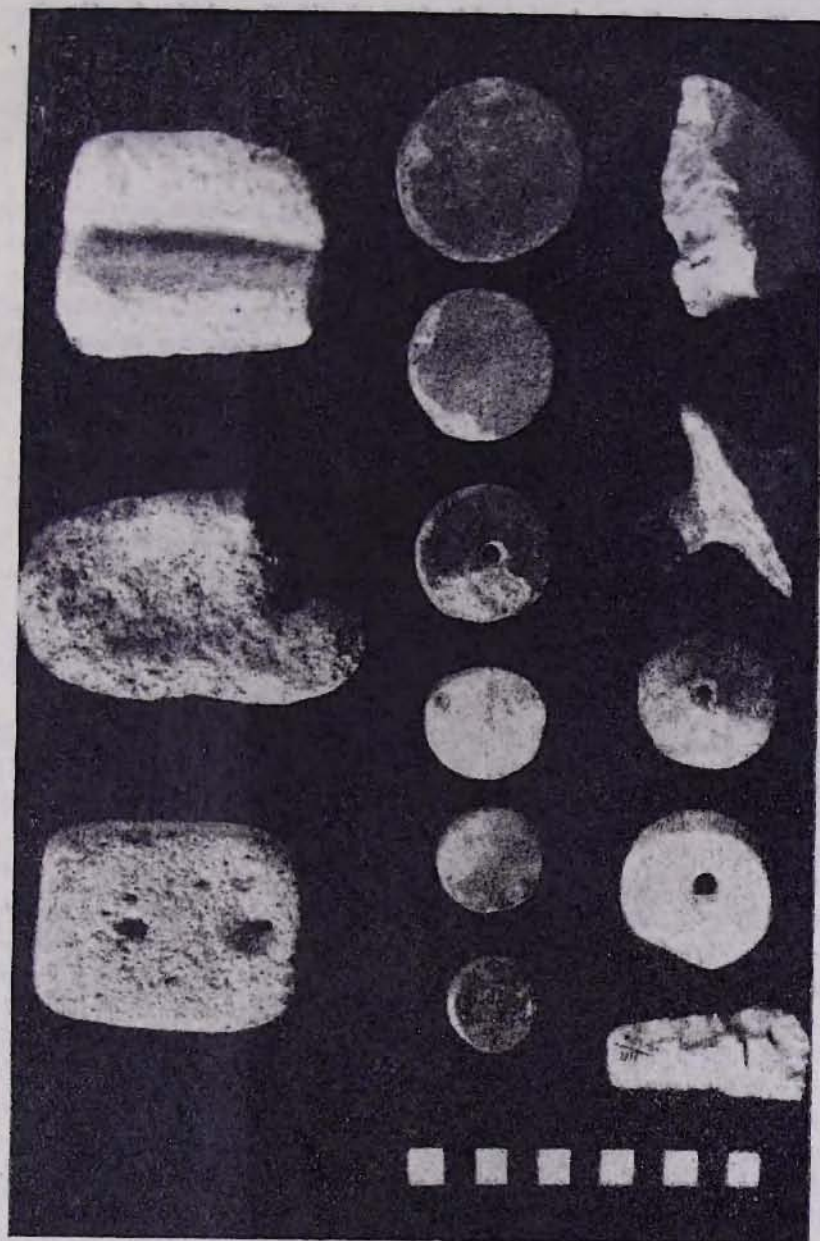
Այսպիսով, մի փոքր հատվածում մոխրի, խեցեղենի և ձուլման հետ կապված վերոհիշյալ իրերի կուտակումը չի կարելի պատահականություն համարել: Հավանարար այն երկրորդ շերտին պատկանող մետաղագործական արհեստանոցի մի հատված է, որտեղ թափել են ձուլարանից հանված մոխրի, ջարդված կթխաններ, խեցեղենը և այլն: Մեր այս ենթադրությունն ապացուցվեց 1965 թ. պեղումների արդյունքներով, որի մասին կիսովի ստորև:

Նկ. 5. Անմշակ ոռնաթաթային ոսկր, հերուններ, ծակիչներ:

Շերտագրությունը պարզեցրել նպաստեց 1961 թ. պեղվեց վերին կլոր կացարանի ներսի տարածությունը. մոխրաշերտի հաաակից ցած և պարզվեց, որ 2,2 մ խորությունից սկսվում է մի նոր շերտ, մի նոր կլոր կացարանով, որի հիմքերը նույնպես անմշակ քարերով են շարված: Հեաաքրականն այն է, որ սաորին կացարանի շրջագիծը համընկնում է վերին կացարանի շրջագծին, այսինքն վերին կլոր կացարանը իր հիմքով ուղիղ նստած է ստորին կացարանի վրա և նրանց միմյանցից անջատում է 0,3—0,4 մ հաստությամբ մոխրաշերտը (նկ. 3):

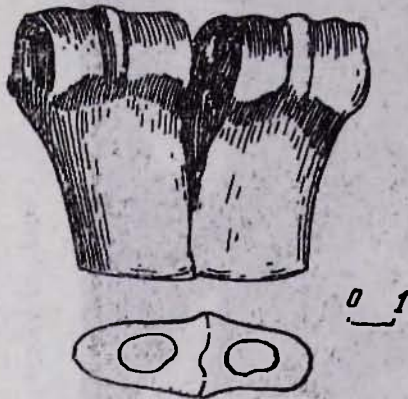
Ստորին կլոր կացարանի տրամագիծը նույնպես 6,7 մ է: Նրա քարե հիմքերը, որոնք ներսից և դրսից կավածնի են, տեղ-տեղ (հյուսիս-արևմտյան կողմում) պահպանվել են 1,2 մ բարձրությամբ, տեղ-տեղ էլ (հարավ-արևելյան կողմում) 0,5—0,6 մ բարձրությամբ: Պատի հիմքերի մի մասը շարված է մեծ քարերով, օրինակ, արևմտյան հատվածում 0,7 մ և 0,4 մ բարձրություն ունեցող երկու խոշոր քարերով, իսկ մի մասը մանր քարերի շորս շարքով: Կացարանի պատի հաստությունը 0,9 մ է: Մուտքը արևելահյուսիս կողմից է, ունի 1 մ լայնություն և շարված է նույնպես անմշակ, անհամաչափ քարերով: Պեղումների ժամանակ դռան կրնկակալ քար չհայտնաբերվեց:

Նկ. 6. Պատնիի վաղ բրոնզեդարյան շերտերից հայտնաբերված իրեր:

Կեանի մակերեսից մոտ 3,4 մ խորության վրա ռացվեց սառին կացարանի հատակը, որը կառուցված էր մայր գետնի վրա, հարթեցրած խճաքարերով և երեսը հարգախառն կավի հասա շերտով ծեփված:

Կացարանի ներսում՝ պատին կից, նրա ամրողջ շրջագծով բացվեց կավակերտ նսաարան, կամ մահլճ 0,5 մ ընդհանուր և նույնքան էլ լայնությամբ: Մուտքից ձախ, կացարանի հարավային հատվածում, վերոհիշյալ կավե նսաարանի վրա մոխրի հետ խառը մի շարք այլ իրերի հետ հայտնարերվեց կոթառով, սեպածե կացնի կաղապարի մեկ փեղկը՝ երկու կողմից, մեկը մյուսից մոտ 0,3 մ հեռավորության վրա (նկ. 27, № 2234/150):

Նկ. 2. Ձիու ոտքի ոսկրից պատրաստված գործիք:

Այսպիսով, սառին շերտում կացնի կաղապարի հայտնագործությունը, միջին շերտում հայտնարերված ձուսան հետ կապված վերոհիշյալ իրերի հետ միասին, արգեն հասաաում էին Գառնիում մթա III հաղարամյակում մետաղագործության առաջընթացը և ձուլարանների գոյության փաստը:

Կաղապարի հեա, նստարանի վրա, մոխրաշերտում հայտնարերվեցին ոսկրե ասեղ, հերուն (№ 2234/157), կալից իլիկի գլուխ (№ 2234/156), սև

փայլեցրած կավամանի ռեկորներ՝ շուրթից սկսվող զանգով, ուռուցիկ փորին ներձկված փոսիկ (նկ. 28, № 2234/149), մի այլ կճուճի մաս՝ շուրթից սկսվող երկթե կանթով, որի կենտրոնում կա ներձկված փոսիկ (№ 2234/152) և այլ իրեր:

Առանձին հեաաքըրություն էին ներկայացնում կացարանի կենարոնական մասի և մուտքի հատվածի պեղումները: Կենարոնական մասում հայտնարերվեցին մակույկաձև աղորիք՝ ըարձրադիր քթով (երկու կողմից), մեծ քանակությամբ մանր եղջերավոր կենդանիների ոսկրներ, սև փայլեցրած խեցեղենի ռեկորներ՝ վզի հիմքում կիսազնդաձև կանթ (նկ. 13), դարգարված կլոր ու ձվաձև փոսիկներով (№ 2234/152), ձվաձև և կլոր խուլ կանթեր-եղուաններով (նկ. 50, № 2234/141), շուրթից սկսվող կտցաձև եղուստով (նկ. 56 ձախից, № 2234/142, 162), հասաախեցի՝ սև փայլեցրած մակերեսով և վարդագույն ասաառով մեծ կավամանների ռեկորներ (№ 2234/166) և այլն: Հայտնարերվեցին նաև կավից պատրաստված մանկական սայլի երկու անիվներ (աղ. XXIII 3, 4, № 2234/173):

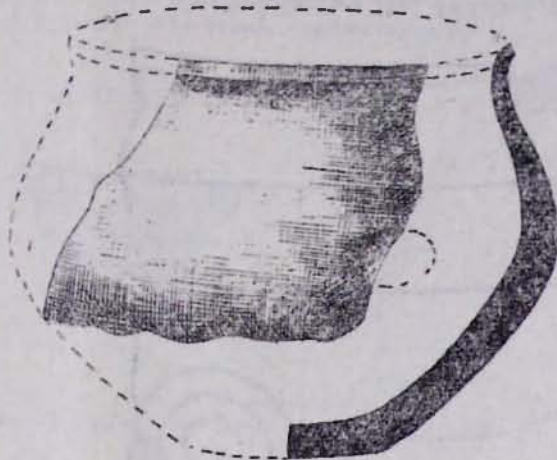
Ուշագրավ են մանր եղջերավոր կենդանիների կողոսկրներից պատրաստված գործիքները՝ մեկ ծայրին կլոր անցքով, որոնք հավանարար օգտագործվել են մանածագործության մեջ որպես հինազլաններ (աղ. VII, միջին շարք, № 2234/174):

Վլոր կացարանի արևելյան հատվածում, մուտքից ոչ հեռու, կավե հատակի վրա հայտնարերվեց օրսիդաքարի անմշակ ռեկորների մի մեծ կույտ, ըսդկացած մոտ հարյուր ութսուն կտորից, որոնց մեջ ընդամենը երեքն էին մշակված, երկուսը քերիչ, մեկը գանակ (№ 2234/175): Անշուշա կա-

դարտնի ալս հատվածում պատրաստելիս են եղել օբսիդաքարե գործիքներ, որի հետեանքով էլ առաջացել է օբսիդաքարի վերոհիշյալ կույտը:

Թե վերին, և թե ստորին կացարանները ոչ մեկում սյան համար քարե խարխիս չհատնարեցին:

Դառնիի վաղ բրոնզեդարյան աշակույթի վերոհիշյալ շերտագրական սովորներն ավելի ևս հաստատվեցին 1962 թ. պեղումների ընթացքում:

Նկ. 8. Փոսիկով զարդարված կավաման:

Պեղումները կենտրոնացվեցին կլոր կացարանից դուրս, նրա տրեկյան կողմում, վերին և ստորին կացարանների մուտքի առջև 16 ի և կ քառակուսիներում:

Վերին, միջնադարյան շերտը հեռացնելուց հետո, մոտ 1,3—1,4 մ խորության վրա, առնանքն վերին կլոր կացարանի շերտին հավասար բացվեց դարձյալ վաղ բրոնզեդարյան շերտ՝ հարուստ հասարակ և սև փայլեցրած խեցեղենով:

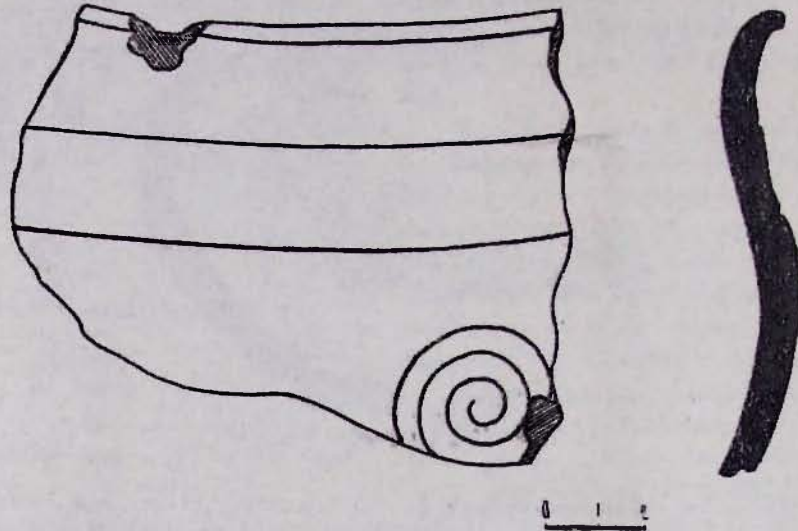
Այստեղ, 16 կ քառակուսու մեջ, վերին կացարանի մուտքի դիմաց, 1,73 մ խորության վրա, 0,2 մ հաստությամբ ունեցող կավե հատակին, ավագախառն ամուր հիմքի վրա բացվեց կրակարան-օջախի մի կոմպլեքս (նկ. 14): Այն իր կառուցվածքով փոքրիկ թոնրի է նմանվում, գլանաձև է՝ 0,15 մ տրամագծով:

Արեւելյան կողմից նրան հատում էր մի կոարտված կավաման՝ կիսագնդաձև կանթով, որը կավային լիցքով ամրացված էր կրակարանին: Այն տպավորություն էր թողնում, որ կարծես այդ արված էր կրակարանի պատերը դրսի նոսրացած ամրացնելու նպատակով:

Կրակարանի հարավային կողմում գրված էր վաղդագույն մի մեծ կրեճով՝ գլանաձև վզով, ուռուցիկ փորով, որի ստորին մասը չկար: Վզի հիմքում ունեցել է երկու կիսագնդաձև կանթ, պահպանվել է մեկը (Ձ 2235/63): Կնուճը լիքն էր մոխրով, որի մեջ գտնվեց օջախի պայտաձև հենակի ներանաձև վերջավորությունը (Ձ 2235/65): Անշուշտ այդ հենակը դրվել է օջախի վրա և կոարվելուց հետո մոխրի հեռ գցել են օջախի մոտ դրված կճուճի մեջ. որը հավանաբար օգտագործվել է սրրազան մոխիրը հավաքելու:

Համար Կրակարան-օջախի ամբողջ կոմպլեքսը կճեղճով հանդերձ կրակի երկարատև աղգեցությունից այրված շեկ գույն կը ստացել, բայց այնպես:

Օջախի շուրջը, հատկապես նրա հարավային կողմում հայտնաբերվեցին մոխրի մեծ կույտեր, որոնք անշուշտ կրակարան-օջախից էին հանվել: Մոխրակույտի մոտ հայտնաբերվեց սև փայլեցրած կավասան, միջին մեծությամբ, լայնաբերան, ուռուցիկ փորով և շուրթից սկսվող կանթով, որի տակ կա ձվաձև մեծ փոսիկ (նկ. 48, № 2235/66):

Նկ. 9. Սև փայլեցրած կավամանի մաս, ուղիք ներձեղված պարույրով:

Օջախի կոմպլեքսի հյուսիսային կողմում հայտնաբերվեցին հունցած, սև գույնի կավից գնդեր, որոնք հավանաբար խեցեղեն պարաստելու համար են բերվել կացարան:

Այս եավն գնդերից ընդամենը 3—4 մ դեպի հյուսիս 14 զ քառակուսում 1960 թվականի պեղումների ժամանակ բացվեց հունցած սև կավով լի մի հոր՝ 1,5 մ տրամագծով, որտեղից հավանաբար տարվել են վերահիշյալ կավե գնդերը:

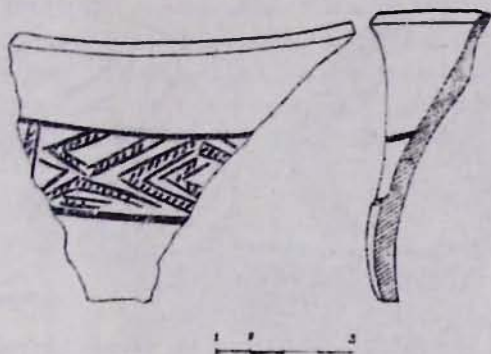
Վերին շերտի կավակերտ հատակը հեռացնելուց հետո հայտնաբերվեց մի նոր օջախի կոմպլեքս, վերին կոմպլեքսից ընդամենը 0,4 մ ցած և նրանից մոտ 1,2 մ դեպի արևելք: Օջախի այս նոր կոմպլեքսը բավականին հետաքրքիր է (նկ. 15): Այն բաղկացած է երկու առանձին-առանձին մասերից՝ տափակ, լայնադիր փոված շուրթերով և կոնաձև դեպի ցած լայնացող իրանով հենակից և նրա տակ դրված թոնրաափայլ կլոր, լայն հառակով և գլանաձև ուղղահայաց պատերով կրակարտնից, որը հար և նսան է վերին շերտում հայտնաբերվածին, միայն այն տարբերությամբ, որ ստորին կրակարանի պատերը դեպի վեր բարձրանալով մի փոքր ներս են սեղմվում (նկ. 16):

Կրակարան-օջախի այս կոմպլեքսը նույնպես գրված էր լավագի և կավի շաղախով պատրաստված ամուր հիմքի վրա: Բոլոր կողմերից ամրացված էր նման շաղախով և կոտրված կավամաններով: Կրակարան-օջախի վրա դարձ-

յալ զդացվում է կրակի ուժեղ ներգործությունը, սակայն ինչպես վերին կոմպլեքսում, այնպես էլ այստեղ, ոչ օջախի, և ոչ էլ նրան շրջապատող կավամանների վրա մրից սեպացած և ոչ սի հետք չհայտնաբերվեց:

Օջախը լիքն էր մոխրով: Նրա արևմտյան կողմում հայտնաբերվեց պալատակ հենակի սաս:

Թե վերին օջախի և թե նրա տակ հայտնաբերված կրակարան-օջախի մոտ պայտաձև հենակների առկայությունը պատահականություն չէ: Այն անշուշտ վկայում է նման հենակների գործածությունը այս օջախների հետ:

Նկ. 10. Բաժակի մաս, նուրբ գծային զարդանախշերով:

Այսպիսով, տարբեր հորիզոնների վրա միմյանցից մոտավորապես 0,4—0,5 մ խորության մեջ, միևնույն 16 կ բառակուսում հայտնաբերվեցին կրակարան-օջախների միանման կոմպլեքսներ՝ կոտրված կճուճներով, ավազով և կամով ամրացված:

Չնայած վերին կոմպլեքսում բացակայում էր լայնադիր շուրթերով հենակը, սակայն նրա առկայությունը հավանաբար անհրաժեշտություն էր, քանի որ օջախի ներքին մասի, գլանաձև իրանով կրակարանի նեղ շուրթերի վրա կավամասն կամ պլատոնակ հենակ դնել հնարավոր չէր:

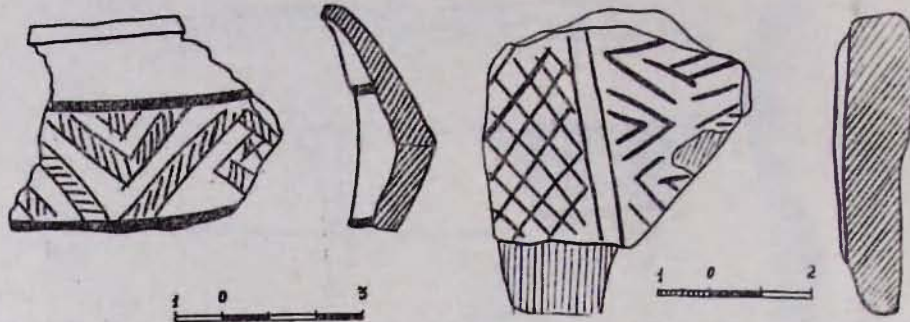
Այսպիսով, նկարագրված կրակարան-օջախները հավանաբար կազմված են եղել երեք առանձին-առանձին մասերից, ստորին՝ գլանաձև իրանով, տափակ հատակով կրակարանից, միջին՝ լայնադիր, փոխված շուրթերով ու դեպի ցած ընդլայնվող իրանով հենակից և նրա վրա դրվող շարժական պալատակ հենակներից, որոնք կարող էին ոչ միշտ օգտագործվել:

Կրակարան-օջախի նման կոմպլեքսներ 1960 թ. հայտնաբերվեցին նաև 14 գ բառակուսում մեջ, վերոհիշյալ կլոր կացարանից դեպի հյուսիս (Նկ. 16 ա): Այստեղ տարբեր հորիզոններում բացվեցին կրակարան-օջախներ, սակայն համարյա իրար վրա նստած: Ստորին թոնրատիպ կրակարանը, որի վրա պահպանվել էր լայնադիր շուրթերով հենակի ներքնամասը, դրսևում էր անմիջապես վերին կրակարանի աակ:

Այս կոմպլեքսը ևս ապացուցում է նրանց շրջապատական տարբեր շերտերին վերաբերվելը:

Վերը նկարագրված օջախի երկրորդ կոմպլեքսից դեպի հյուսիս, հյուսիս-արևմուտք, ստորին կացարանի մուտքի դիմաց՝ նրա վերին հորիզոնում պեղումների ժամանակ հայտնաբերվեցին երկու, տարբեր ուղղություններով տարածվող կլոր կացարանների, անմշակ, միջին մեծությամբ քարերով շարված հիմքեր (Նկ. 2): Այս հիմքերը համարյա կից են միմյանց և շատ վատ

պահպանված: Պարզվեց, որ դեպի հարավ, հարավ-արևելք տարածվող կլոր կացարանի հիմքերը շրջափակում են կրակարան-օջախի երկրորդ կոմպլեքսը, այսպիսով այդ օջախը գտնվում էր կացարանի կենտրոնում: Կացարանի հիմքերի մի հատվածն էր պահպանվել, երկշար միջին մեծության քարերով շարված: Կլոր կացարանի ներսից պատի աակ, կավտկերտ հատակի վրա, օջախի հյուսիսային կողմում հայտնաբերվեցին թիածև վերջավորությամբ ոսկրե գործիք (№ 2235/101a), հերունևեր, օրսիդաքարե քերիչներ (№ 2235/

Նկ. 11. Գավաթի բեկոր, գծային զարդանախշերով:

Նկ. 12. Ցանցազաշտով և անկյուններով զարդարված խեցի:

100), ևոոանի պատվանդան (աղ. XX, № 2235/105b), սև փայլեցրած եոմասանի, շեշտված անցումներով կավամանի բեկոր՝ թոչնածև զարդանախշով (Նկ. 46, № 2235/103): Նրա կողքին հայտնաբերվեց մի դեղեցիկ ռավաթի մաս, վզին գծային երկրաչափական զարդանախշերի դոաի, իսկ իրանին ներձևված զարդանախշեր (№ 2235/102):

Կացարանին կից, դեպի հյուսիս աարածվող դարձյալ կլոր կացարանի հիմքի քարերը ընդհատված էին միջնադարյան մեծ կճուճով: Այստեղ միջնադարյան կառուցվածքները թափանցել էին մթա III հաղարամյակի շերտերը և ավերել այն:

Կլոր կացարանի ներսը ընդդրկող տարածությունում վաղ բրոնզեդարյան խեցեղենի և ալ իրերի հետ հայտնաբերվեցին նաև միջնադարյան խեցեղենի բեկորներ:

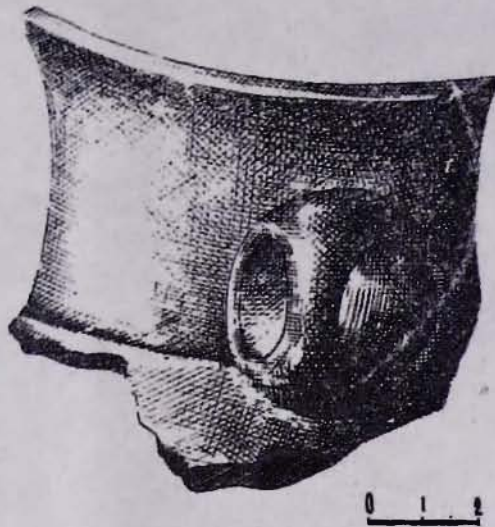
Այսպիսով նկարսւգրված այս երկու կլոր կացարանների հիմքերը կավակերտ հատակով, նրա վրա հայտնաբերված իրերով, այդ թվում օջախ-կրակարանի երկրորդ կոմպլեքսով շերտագորեն համապատասխանում են վերին. կացարանի աակ գտնվող 0,4 մ հաստությոն ունեցող մոխրաշերտին և հավանարար նրա հեա միասին վերաբերվում են Գաոնիը վսղ բրոնզեդարյան մշակույթի միջին շինարարական շերտին:

Ստորին կլոր կացարանի պեղումներն ամբողջացնելու նպատակով անհրաժեշտ էր րացել նրա մուտքը և արևելյան պատը դրսի կողմից: Այդ իսկ պաաճաոով սկսեցինք պեղել վերին հորիզոնի կլոր կացարանների հիմքերի և ստորին կացարանի միջև աոաջացած եոանկյունաճև ոչ մեծ տարածությունը, որաեղ խորացանք մոտ 3,5 մ:

Ստորին կացարանի մուտքի աոջև մոխրաշերտում հայտնաբերվեցին

այծի դանդ, ոսկրե շորս հերուններ (№ 2235/107), օրսիդաքառե երեք մեծ բերիչներ (№ 2235/111), շրջանաձև կոկիչ, պալտաձև հենակի մաս (աղ. XIV, № 2235/103), ռելիեֆ երկարավուն ելուստով հասաախեցի, սև փայլեցրած կավամանի բեկոր (№ 2235/110a), թասի մաս ներսից՝ քթանսան ելուստ երկու կողսից անցքերով (նկ. 61 մերևինը, № 2235/110b):

Պեղվեց կլոր կացարանի դրսի կողմը նաև հյուսիսը, որտեղ հայտնարերվեցին նունակա ռաղմաթիվ իրեր՝ հերուններ (№ 2235/121), կոճակ, ուլունք (№ 2235/128), սև փայլեցրած խեցեղեն՝ ղարդարված կլոր և ձվաձև փոսիկներով (№ 2235/129), սանդկոթներ, աղորեքներ, կոկիչներ և ալլն։ Այստեղ, կացարանի պաաի տակ ռացվեց կավածեփ սի հոր 1,5 մ տրամագծով։ Հորը լեցուն էր մոխրով, ածխի կաորներով։ Հայանաբերվեցին այծի մի քտի ղանդեր, եոմասանի սև փայլեցրած կճուճներ՝ կլոր և ձվաձև փոսիկներով ղարդարուն (աղ. Xa, № 2235/140, 142), պալտաձև հենակի

Նկ. 13. Սև փայլեցրած զավաթի մաս։

ներրանաձև վերջավորութլուն (աղ. XIVa), սայլակի անիւ՝ աղորիքի բեկոր և ալլն։ Հորում 1,2 մ խորանաղուց հետո, ալլևս հնարավոր չէր պեղումը շարունակել, որովհետև այն լցված էր խոշոր, անմշակ քարերով։

1963 թ. պեղումների ժամանակ հետաքրքրական նյութեր տվեցին նաև 16 լ քառակուսու պեղումները։ Այստեղ 1,5 մ խորութլունից հայանաբերված նյութերի սեջ ուշադրութլան են արժանի օրսիդաքառե մեծ շեղրը և քտոանիստ դանակը (№ 2288/22), իսկ 2,1 խորութլունից մոխրագույն կայծքարից մանգաղի ներղիրը և փոքրիկ, ոսկրե քառանկյունաձև, կախելու համար անցքով հմաիլը (նկ. 23, № 2288/100), քրեղանր՝ կիսագնդաձև կանթով և փոսիկով ղարդարված (նկ. 63, № 2288/11):

Մի փոքր դեպի հյուսիս, սաորին շերաի կլոր կացարանի մոա հայտնարերվեցին քարե անիվ երկու անցքով (աղ. XXIV), օրսիդաքառե միջուկներ (նուկլեոսներ, նկ. 18, № 2288/13), կենդանու կողոսկրներ անցքով (աղ. VIII, № 2288/12) և ալլն։

Քառակուսու արևելյան կողմում՝ 2,3 մ խորութլան մեջ ռացվեց կավա-

ծելի մի հոր, որի մօտ լցված անմշակ քարերի հետ հայտնաբերվեցին սև խեղդեն, նշաձև տափակ ծայրով և քառակող ցողունով բրոնզե դորժիք (աղ. 16), ոսկրե սրածայր հերուն (№ 2288/38) և այլն:

Քառակուսու արևմտյան կողմում հայտնաբերված նյութերի խվուռադրություն են արժանի կռճղաձև ցածրադիր հենակր, թրձած կավից պատրաստված (№ 2288/36) և պաշտկով օբսիդաքարե նետասլարը (նկ. 17, աջից II-ը, № 2288/99):

Հաջորդ, 1964 թվականին պեղվեց կրոր կացարանի հարավ-արևմտյան կողմը դրսից, որտեղ հայտնաբերվեցին քառանկյուն շինությունների հետքեր, սակայն չափազանց վատ պահպանված: Հայտնաբերված նյութերում հետաքրքիր են շեշաքարից գործիքը (1964 թ. № 37), կսրասի բեկորը ճատրակի (շախմատի) տախտակը հիշեցնող զարդանկարով (նկ. 72, 1964 թ.

Նկ. 14. Օջախ, վերին շերտի կացարանից:

№ 30) և շուրթից սկսվող կանթը՝ վերին մասում մեծ ձվաձև փոսիկ (1964 թ. № 74): Բավականին հետաքրքրական նյութեր տվեցին ամրոցի III տեղամասի պեղումները: Բաղնիքից հարավ-արևելք 1,4 մ խորությունից հայտնաբերվեց սև փայլեցրած, դարչնագույն աստառով խեցու բեկոր՝ փոխադրուխ շթասեղի ուղիղ փայտկերով (նկ. 73, 1964 թ. № 28), նրա հետ հայտնաբերվեց փոսիկով զարդարված սև փայլեցրած խեցեղեն: Ուշագրավ են նաև թուղնի ոսկրից կախադարձը (նկ. 25, 1964 թ. № 29), քամիչի բեկորը, հասարակ, անփայլ (1964 թ. № 75): Նույն տեղամասում 2,8 մ խոր-

րութիւնից հայտնաբերվեց կոխադարձ՝ Լղջերուի մատի ոսկրից (նկ. 25, 1964 թ. № 60), մասսիւ արձանիկի ոճավորված գլուխը կավից (1964 թ. № 1):

Վաղ բրոնզեդարյան նյութեր հայտնաբերվել են նաև պալատական սրահում 2,8 մ խորութիւնից, որոնց մեջ ընդհանուր են սև փայլեցրած խեղդենր՝ դարդարված փոսիկներով, խուլ-կանթ ելուստներով (1964 թ. № 39), խորանարդաձև կոկիչը (1964 թ. № 40) և այլն:

1965 թ. պեղումները կենտրոնացվեցին II տեղամասի իրար վրա նստած կլոր կացարանների դրսի՝ հատկապես հլուսիս-արևմտյան և արևմտյան հատվածներում, որտեղ, ինչպես վերը. նշվեց, 1961 թ. պեղումների ժամանակ միջին շերտերում հայտնաբերվել էին մոխրի, կթխանների ու ձուլման պրոցեսի հետ կապված իրերի կուտակումներ: Պարզվեց, որ այս մասում վերին կլոր կացարանին կից եղել է մի քառակուսի շինություն, որից պահպանվել էր արևելքից-արևմուտք տարածվող 0,65 մ լայնությամբ և 2,5 մ երկարությամբ մի պատ՝ շարված անմշակ, միջին մեծության քարերով:

Արտակարգ մեծ հետաքրքրություն առաջացրին հատկապես միջին շերտի պեղումները: Զուլման հետ կապված վերահիշյալ իրերի կուլտից ընդամենը 2,5 մ դեպի արևմուտք, նույն հատակի վրա հայտնաբերվեց գլանաձև մի կսուռցվածք, մոտ 0,5 մ տրամագծով: Այն պատրաստված էր կավե ժապավենների պարուրաձև հանգույցներից՝ դրսից և ներսից կավածեփ: Կրակի ուժեղ աղղեցությունից ջեկ գույն էր ստացել, քայքայվել: Պատերը պահպանվել էին ընդամենը 0,3 մ ընդհանուր: Արևելյան կողմից ալն ուներ օդամուղ խողովակ, որը պատրաստված էր ջեկ գույնի հասարակ կավից: Դրանաձև այս կառուցվածքի ներսը լի էր մոխրով, սոժի և խարամի մնացորդներով:

Այսպիսով Գառնիի վաղ բրոնզեդարյան միջին շերտում հայտնաբերված դանաձև կառուցվածքը ձուլարան, հնոց է՝ իտրամով-փքսափողով հանդերձ: Նման տիպի ձուլարան-հնոցներ, սակայն, ծավալով մի քիչ մեծ հայտնի են նաև Հարապպայի մթա III հաղարամյակի մշակույթին: Ինչպես Գ. Զալլոն է մեջբերում, Հարապպայի մետաղագործների ձուլման վառարանները «թաղարախիպ» են եղել, որոնք ունեցել են 1 մ տրամագիծ և 1,1 մ խորություն¹: Ծնթաղովում է. որ նրանց մեջ օդը մղվել է վերից-վար թեք փողանցքներով, ինչ-որ ուժեղ փոքսերի օգնությամբ²:

Գառնիում, ձուլարանի մոտ, հայտնաբերվեց կավման՝ մետաղի նստվածքներով (1965 թ. № 15): Անշուշտ 1961 թ. հայտնաբերված ձուլման հետ կապված իրերը, կթխանները մետաղի նստվածքով և խարամի նույնպես կապվում են այս հնոցի հետ:

Գառնիի վաղ բրոնզեդարյան միջին շերտի հնոցի հատակից ցած, ստորին կառուցողական շերտում, մոտ 2,5—3 մ խորութիւնից հայտնաբերվեցին քառակող տեգի ծայր մետաղից (աղ. I3, № 27), կեռիկ (աղ. I7, № 25), խխունջի պատյանով դարդարված օղ (աղ. I4, № 26), ինչպես նաև մանգաղի հալժքարե ներդիր, որի վրա պահպանվել է պտհանգի հետ ամրացնելու նյութը (աղ. I2, № 48):

¹ Г. Чайлд, Древнейший Восток в свете новых раскопок, М., 1956. стр. 269.

² նույն տեղում:

Կլոր կացարանի հիմքեր, կից քառանկյունի շինություններով հատնա-
րկվեցին ամրոցի երկրորդ տեղամասի նաև այլ քառակուսիներում:

1965 թ. ուշագրտվ էին Գառնիի ամրոցի մյուս հատվածների պեղում-
ները:

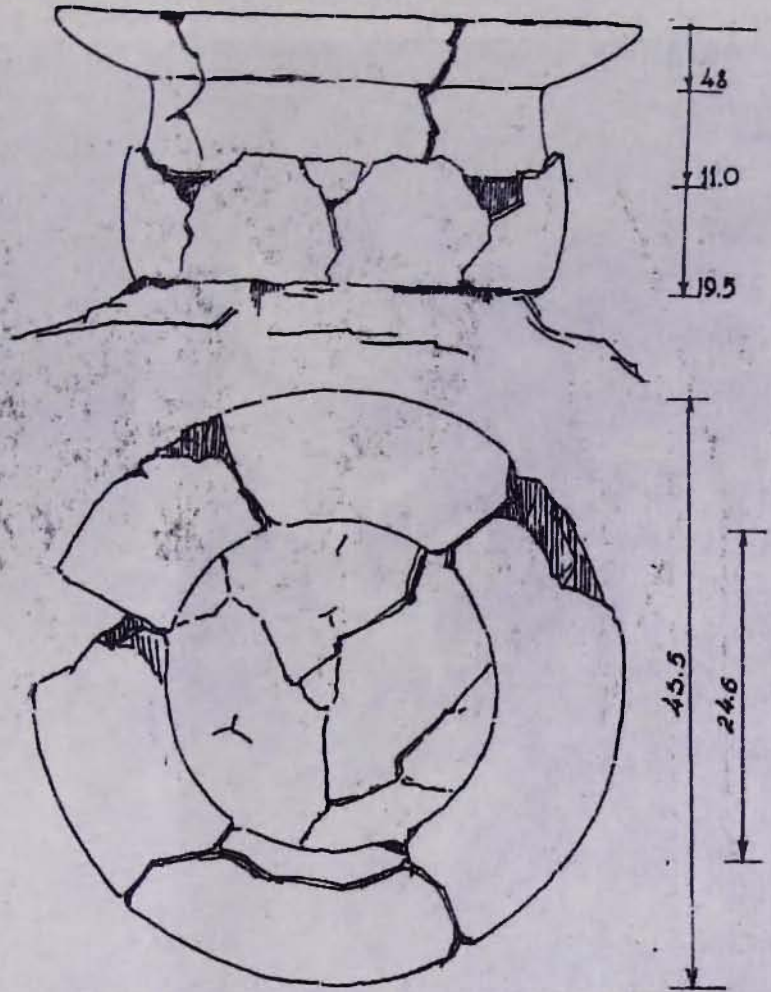
Նկ. 15. Կրակարան-օջախ, միջին շերտից:

Ամրոցի հյուսիսային, հյուսիս-արևելյան կողմի տնտիկ շրջանի պա-
րոսպից ներս, նրա VII աշտարակի մոտ բացվեց մթա III հաղարամակում
վառուցված շրջապարիսպի մի հատվածը, որը առաժվում է արևելքից-
արևմուտք: Այն համարյա ղուգահեռ է անտիկ շրջանի պարսպին, նրանից
մոտ 6,2 մ դեպի ներս և դեպի արևելք տարածվելով III աշտարակի մոտ,
մտնում է կտրծես անտիկ շրջանի պարսպի տակ:

Շրջապարիսպը հայտնարեկվեց մակերեսից 2,3 մ խորության մեջ: Պահ-
պանված մասն ունի 3 մ բարձրություն: Պատը պեղվել է մոտ 13 մ երկա-
րությամբ: Այս հատվածում շրջապարսպի հիմքի խոշոր ժայռաբեկորների
վրա շարված են մեծ քանակությամբ քարե սալեր: Շատ հավանական է, որ
շրջապարիսպը կառուցված է եղել հում աղյուսի պատով, ներսը լցված սալ
քարերով: Շրջապարսպի նման կառուցողական արվեստը ընդհուպ է նաև
Գեոյ-թեփեին: Վերջինիս «X» շերտի ընակատեղին նույնպես ունեցել է հում

աղյուսով կառուցված շրջապարիսպ, որի ներսը լցված են եղել ասֆալտ, մեծ քանակությամբ սալ քարեր:

Գառնիի շրջապարսպի տակ, դրսի կողմից բացվեցին անտիկ շրջանի քարաբեկորներ թաղումներ, իսկ հիմքերի մոտ հայտնաբերվեցին մթա III հազարամյակի սև փայլեցրած խեցեղենի բեկորներ: Պարսպի միայն մի փոքր հատվածն է պահպանված դրսի կողմից, իսկ նրա կառուցողական սյուս մասն-րամասները դեռևս պարզել չենք կարող:

Նկ. 16. Միջին շերտից հայտնաբերված օջախի գծանկարը:

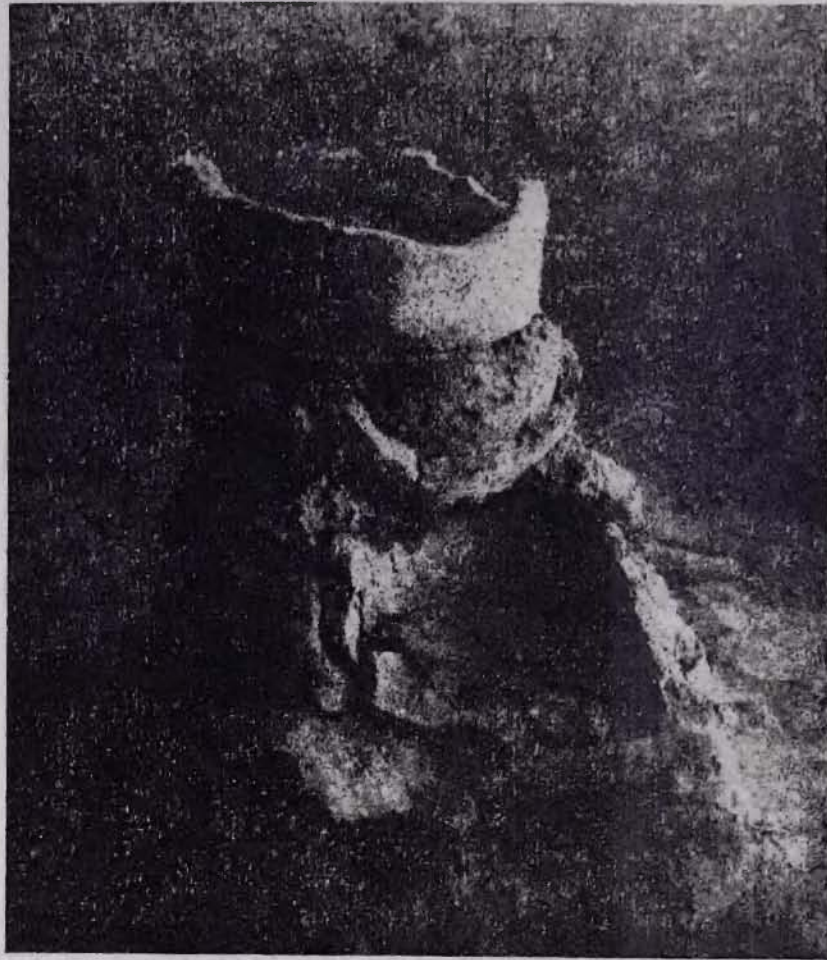
Վաղ բրոնզեդարյան հետաքրքրական նյութեր հայտնաբերվել են ամ- յոցի նաև երրորդ անգամասում՝ պալատական սրահի տակ, բաղնիքի մոտ, պարսպի մոտի խրամասներում և այլն:

Երրորդ տեղամասում 3,5 մ խորությամբ հայտնաբերվեցին խեցեղենի լավագույն օրինակներ. խոյադուխ՝ շաքարի ուղեղի պատկերով, սև փայ- լեցրած և սև աստառով խեցի (1965 թ. № 9, ինչպես վերը տեսանք, նման մի

¹ T. Burton-Brown, Excavations in Azarbaijan, London, 1948, 1951, pt 35.

խեցի էլ հայտնաբերվեց 1964 թ. նկ. 73), գծային երկրաչափական դոտիով զարդարված խեցի, որի միջին մասում գծված է ճյուղավորված ծառ (նկ. 45, 1965 թ., № 90):

Այսպիսով, Գառնիի վաղ բրոնզեդարյան շերտերը, չնայած պեղման, յայն հրապարակ չեն ընդգրկում և սաստիկ ավերված են, սակայն հարուստ են նյութերով և մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում վերահիշյալ դարաշրջանի մշակույթի ուսումնասիրության անսակեղծից:

Նկ. 16ա. Օշախի կոմպլեքս, Գառնիի վաղ բրոնզեդարյան շերտերից:

Պեղումների միջոցով պարզվեց, որ Գառնիի մթա III հազարամյակի ընդհանուր շրջապատված է՝ եղել պարսպով: Բնակատեղիում հայտնաբերվեցին շինարարական երեք շերտ՝ կլոր կացարաններով և նրանց կից քառանկյուն շենքերի հետքերով:

Բոլոր շերտերին էլ բնորոշ են միանման նյութեր և նրանց մեջ ժամանակադրական որևէ աարբերություն տեսնելը դժվար է:

Երեք շերտում էլ հայտնաբերվեց փոսիկով զարդարված խեցեղեն:

Իսկ ռելիեֆ-ներձկված և դժային երկրաչափական զարդանախերով խեցեղենը դերազանցում է միջին շերտում, այսինքն ավելի բնորոշ է նրան, սակայն նման ռելիեֆներ հանդիպում են նաև վերին և ստորին շերտերում:

Այսպիսով, Գառնիում սենք ունենք վաղ բրոնզեդարյան մշակույթի հավանաբար ոչ թե տեղական, ժամանակագրական, այլ շինարարական՝ իրադարձապես հաջորդած շերտեր:

Գառնիի մթա III հազարամյակի մշակույթն իր ռազմաթիվ զուգահեռներն ունի Հայկական լեռնաշխարհում: Միայն Սովետական Հայաստանի տեղադրությամբ հայտնի են արդեն հարյուրի չափ վաղ բրոնզեդարյան հուշարձաններ, իսկ Արևմտյան Հայաստանում այժմ նրանց թիվը հասնում է հրեք հարյուրի:

Հայկական լեռնաշխարհում վաղ բրոնզեդարյան հուշարձանների թվով և ռազմադանոթյամբ աչքի են ընկնում Արարատյան դաշտավայրը, Կոտայքի և Հրազդանի շրջանները, Սևանա լճի ավազանը, Տաշր-Ձորագետը, Շիրակը, Ալաշկերտի հովիտը, Վանանդը, Զալդրանը, Կարինը, Բայրուրթը, Վանա լճի շրջակայքը, Մանազկերտի, Մշո դաշտերը, Խաղբերդը և Մալաթիան:

Գառնիի վաղ բրոնզեդարյան բնակաանդին իր ընդլայնված լեռնային, նախալեռնային է, այսինքն կառուցվել է լեռնահարթակում, մի այնպիսի անդամ, որը շրջապատի նկատմամբ ունեցել է դերիշխող դիրք, իսկ երկրադրոծության և անասնապահության զարգացման համար՝ նպաստավոր պայմաններ:

Նման տիպի բնակատեղիներ հայտնի են նաև Կիրովականի մերձակայքում, Աղստեղ գետի հովտում, էլարում, Մովինարի ամրոցում և այլն: Սակայն Հայկական լեռնաշխարհի դաշտավայրերին բնորոշ են արհեստական բլուրներ, որոնց շարքը կարելի է դասել Արարատյան, Կարնո և Իդդիի դաշտերի հուշարձանները, իսկ Իրանական Ադրբեջանում՝ Գեոյ-թևիեն², Ցանիկ-թևիեն³, Արհեստական բլուրներ հայտնի են նաև Վրաստանում⁴, Հյուսիսային Կովկասում⁵ և այլուր:

Պեղումների ուղեցույցով ապացուցված է, որ կիկլոպյան պաշտպանական շրջապարիսպներ են ունեցել նաև Շենդավիթը, Շրեշ-բլուրը⁶, Մուխանաթ-թափայի ստորին շերտը⁷, Աղթամիլը, Կարսի շրջանի վաղ բրոնզեդարյան ուղարձանները⁸ և այլն:

¹ Հուշարձանների մանրամասն թվարկումն ու նկարագիրը տե՛ս Է. Վ. Խաղապյան, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մթա III հազարամյակում, Երևան, 1967, էջ 7—32:

² T. Burton-Brown, *op. cit.*, էջ 24—52:

³ C. Burney, Excavations at Jantk-Tepé (North-West Iran), „Iraq“, v. XXIII, № 2, 1961, p. 138—141.

⁴ Б. Куфтин, Археологическая маршрутная экспедиция 1945 г. в Юго-Осетию и Имеретию, ИАН Груз. ССР, Тб., 1949, стр. 54—55.

⁵ Р. Мунчаев, Древнейшая культура Северо-Восточного Кавказа, МИА, № 100, 1961, стр. 32.

⁶ Ե. Բայրուրյան, Հայաստանի գոմազարդ հնրամրհայր պրորլեմը, ՀեՍՀ պատմության և գրականության ինստիտուտի «Տեղեկագիր», գիրք II, Երևան, 1937, էջ 210:

⁷ Նույն տեղում, էջ 276:

⁸ W. Lamb, The culture of North-East Anatolia and its Neighbours. AS. vol. IV, 1954, p. 26.

նույն պատկերը մենք տեսնում ենք նաև Վրաստանում՝ Թրիալեթիում¹, իրանական Աղրեջանում՝ Յանիկ-թեփեում² և, ինչպես տեսանք, Գեոյ-թեփեի «K» շերտում³:

Կլոր կացարաններ հարակից քառակյսնի շինություններով բնորոշ են Հայկական լեռնաշխարհի վաղ բրոնզեդարյան ընդհանուր բնակատեղիներին և այդ տվանդույթի գոյությունը մեզ մոտ հավաստվում է սկսած մթա V—IV հազարամյակներից:

Նման ճարարապետական կառուցվածքներ հայտնաբերվել են իրանական Ագրեջանում՝ Գեոյ-թեփեի «K» շերտում⁴, Յանիկ-թեփեում⁵:

Հայկական լեռնաշխարհի ճարտարապետական ձևերը խեցեղենի հետ միասին մթա III հազարամյակում թափանցել են Կիրեթ-կերակ: Բեթ-Նդալում 1944—1946 թթ. պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են կլոր կացարաններ, որոնք ունեն նույն կառուցողական մանրամասները և նույն տրամագիծը, ինչ որ Շենգավիթի և Յանիկ-թեփեի կլոր կացարանները⁶:

Հայկական լեռնաշխարհի վաղ բրոնզեդարյան բնակատեղիներին բնորոշ են նաև տնտեսական-կենցաղային տարրեր նպատակների համար օգտագործվող բազմաթիվ հորերը: Բացի Գառնիից, նման հորեր բնորոշ են նաև Շենգավիթին, Էլարին, Քոսի-ձոթերին և այլն:

Այսպիսով, Գառնիի և ընդհանրապես Հայկական լեռնաշխարհի վաղ բրոնզեդարյան ամրոց բնակատեղիների ամրոցական պլանը մեզ գեոևս հայտնի չէ, սակայն նրանցում հայտնաբերվել են բնակարանային կոմպլեքսներ՝ ռադկացած կլոր կացարաններից, նրանց կից քառակյսնի մեծ ու փոքր օժանդակ կառուցվածքներից ու անասնական նշանակություն ունեցող այլ կոմպլեքսներից, որոնք պատկանել են, ըստ երևույթին, առանձին մեծ գերգաստանի, կամ ընտանեկան համայնքների:

Գառնիում շնայած հացահատիկ գեոևս չի հայտնաբերվել, սակայն բաղամատեսակ աշխատանքային գործիքները՝ մետաղից, ոսկրից և քարից, վկայում են երկրագործության առաշրնթացը:

Հայտնաբերված ոսկրարանական նյութի ուսումնասիրությունից պարզվում է. որ Գառնիում խոշոր եղջերավոր կենդանիների կողքին (*Bos taurus*, գոմեշի—*Bos bubalus*) մեծ աեղ են գրավել մանր եղջերավոր կենդանիները (ոչխարը—*Ovis ophion* + *aries*, այծը՝ *Capra aegagrus* + *domestica*):

Բացի այդ, հայտնաբերվել են նաև խոզի (*Sus domesticus*), ձիու (*Equus caballus*), էշի կամ ջորու (*Equus asinus* կամ *Hemionus*) և շան ոսկորներ⁷: Այսպիսով, Գառնիում խոշոր եղջերավոր կենդանիների կողքին մանր-եղջերավոր կենդանիների գլխաքանակի աճը վկայում է հեռագնաց անասնապահության դարգացած լինելը, որի լավագույն ապացույցներից են նաև ձիու, էշի կամ ջորու և շան ոսկորների հայտնագործությունը:

¹ Б. Куфтин, Археологические раскопки в Триаleti, Тб., 1940, стр. 108.

² С. Burney, նշվ. աշխ., էջ 141—142.

³ Т. Burton-Brown, նշվ. աշխ., էջ 35.

⁴ Նույն աեղում, էջ 34.

⁵ С. Burney, նշվ. աշխ., էջ 144.

⁶ Ruth Amiran, Janik-tepe, Shengavit and the Khirbet-Kerak Ware. AS, vol. XV 1965, p. 167.

⁷ Ոսկրարանական նյութերի նախնական ուսումնասիրությունները գատարել է Ս. Կ. Գալը և հրատարակված է Б. Аракелян, Гарин. I. стр. 26.

Դառնիում որսորդության զոլությունն են վկայում հղջերուի Cervus elaphus), վայրի ալօն ու ուխարի, նապաստակի (Lepus europaeus), լեռնալին կաթավի (Alectoris graeca) ոսկորների հայտնագործությունը:

Դառնիի մթա III հաղարամյակի շերաների պեղումները գեոևս փոքրածավալ են, նրանց սիսանսառիկ պեղումներով անշուշտ ի հայտ կգան արևելքավոր նոր նյութեր, որոնք կօգնեն լուսարանելու Հայկական լեռնաշխարհի վաղ բրոնզեդարյան սշակույթի հետ կապված մի շարք կարևոր հարցեր: